



پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته پژوهش هنر

عنوان:

بررسی نماد براق در مکتب‌های هرات و تبریز (۲)

اساتید راهنما:

دکتر علیرضا طاهری

دکتر مهدی حسینی

استاد مشاور:

دکتر غلامعلی حاتم

تحقیق و نگارش:

محمد رضا گرشاسبی فخر

(این پایان نامه از حمایت مالی دانشگاه سیستان و بلوچستان برخوردار بوده است)

اسفند ۱۳۸۸



تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب محمدرضا گرشاسبی فخر تأیید می کنم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو:

محمدرضا گرشاسبی فخر

امضاء

تقدیم به:

پدر و مادرم که دستی از دل بر آوردند و بر سرم کشیدند تا بالیدم
و همسرم، که باهم نگرستن به او را با او آغازیدم.

سپاسگزاری

سه خصلت بر پیشانی استاد راهنمای گرامیم آقای مهدی حسینی نقش بسته است: مطالعه، کار و محبت (به ویژه به دانشجو). از ایشان سپاسگزارم.

لازم می‌دانم از دکتر علیرضا طاهری استاد راهنمای ارجمند به خاطر راهنمایی‌های ارزنده‌شان سپاسگزاری کنم.

سپاسگزارم از استاد مشاور گرامیم غلامعلی حاتم، که دست محبت پدران‌اش در مسیر تحصیل بر سرم بوده و هست.

از جناب دکتر محمد بارانی و همسرشان سرکار خانم مریم خلیلی جهان تیغ که در دوستی و هم‌دلی تمام‌اند و در مراحل اولیه‌ی پژوهش، یاریگر بودند سپاسگزارم.

از اولیای دانشکده‌ی هنر، رئیس محترم دانشکده، دکتر سیدرسول موسوی حاجی، معاون آموزشی آقای احسان لرافشار، مدیر محترم گروه پژوهش هنر، دکتر حسین مهرپویا و کارشناس محترم آقای حمیدرضا میرابی مقدم، سپاسگزاری می‌کنم. از مسئول محترم کتابخانه‌ی دانشکده‌ی هنر خانم صیادی و متصدی گرامی آقای سرحدی به کمال تشکر می‌کنم.

از دوستان عزیزم که مدد رسان بودند، آقایان امیرزاهدی کیان علیزاده و یوسف فاریابی، بهزاد زالی، بنفشه زالی و دیگر دوستان تقدیر و تشکر به عمل می‌آورم.

چکیده:

برای بررسی نماد براق در نگاره‌های معراج مکتب‌های هرات و تبریز (۲)، به کلیاتی درباره‌ی عناصر اسطوره و رابطه‌ی آن با هنر، دین و نماد پرداخته شده است و تعدادی از حیوانات ترکیبی به عنوان عناصر متداول در اساطیر معرفی و ارتباط آنها با براق مورد بررسی قرار گرفته است. اسطوره، دریچه‌ای به تجربه‌های ماورایی است؛ بنابراین، بهترین بستر برای بیان تجربیات عمیق انسان در برقراری ارتباط با مبدأ هستی است؛ زیرا، تجربیاتی ژرف مانند معراج حضرت پیامبر، فراسوی استدلال‌های عقلی می‌نشینند، چنان‌که اسطوره‌ها چنینند. حیوانات ترکیبی در دنیای اساطیر نقشی مهم ایفا می‌کنند و براق در میان حیوانات ترکیبی اساطیری، تنها نمونه‌ای است که به‌عنوان واسطه‌ی تحقق تجربه‌های ماورایی انسان شناخته شده و مفاهیم نمادین بسیاری را در خود نهفته دارد.

نماد، زبان اسطوره است و نمادپردازی، سهم به‌سزایی در ساختار هنر و ادبیات ایرانی دارد. بنابراین، برای بررسی نماد براق، تعریف‌ها و ویژگی‌های که اندیشمندان از نماد و نمادپردازی داده‌اند، مورد بررسی قرار گرفته است.

در این پژوهش، داستان معراج حضرت پیامبر به روایت تفسیر سوراآبادی گنجانده شده و مسائل مربوط به معراج مانند واژه‌شناسی، اهداف، دلایل وقوع معراج، وسایل سفر معراج، معراج در تفاسیر و آثار حکیمان و عارفان و تأثیر آن بر ادبیات و هنر ایران و غرب مورد بررسی قرار گرفته است و خلاصه‌ای از ارداویراف‌نامه - نمونه‌ای از عروج در ایران باستان - نقل شده است.

با مروری بر نگارگری ایران و بررسی ارتباط ادبیات و نقاشی با تأکید بر معراج حضرت پیامبر، بررسی عناصر نگارگری مکتب هرات و تبریز (۲) به تحلیل نگاره‌های معراج با تأکید بر نماد براق، با توجه به روایات مربوط پرداخته است. سپس، نمونه‌هایی از براق در نگاره‌های دو مکتب مورد مقایسه قرار گرفته است. هنرمندان با در نظر داشتن روایات و بهره‌گیری از سنت‌های تصویری مکتب مربوط و خلاقیت خود به ترسیم براق همت گماشته‌اند.

کلمات کلیدی: اسطوره - نمادشناسی - نگارگری ایرانی - مکتب هرات - مکتب تبریز (۲) - معراج پیامبر - براق

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: مقدمه
۲	۱-۱- مقدمه
۳	۱-۱-۱- تعریف مسئله و بیان سؤال‌های اصلی پژوهش
۴	۱-۱-۲- اهمیت و ضرورت انجام پژوهش
۴	۱-۱-۳- فرضیه‌های پژوهش
۵	۱-۱-۴- هدف‌های پژوهش
۵	۱-۱-۵- چه کاربردهایی از این تحقیق متصور است؟
۶	۱-۱-۶- نهادها یا مؤسسه‌ای که می‌توانند از نتایج پایان‌نامه استفاده کنند
۶	۱-۱-۷- پیشینه‌ی تحقیق
۷	۱-۱-۸- نوآوری طرح در چیست؟
۷	۱-۱-۹- روش انجام پژوهش
۸	فصل دوم: اسطوره‌شناسی
۹	۱-۲- تعریف اسطوره
۱۰	۲-۲- دیدگاه‌های اسطوره‌شناسی
۱۰	۱-۲-۲- میرچئا الیاده
۱۱	۲-۲-۲- ارنست کاسیرر
۱۳	۳-۲-۲- کلودلوی-استروس
۱۴	۴-۲-۲- برونیسلاو مالینوفسکی
۱۵	۵-۲-۲- لانگدان گیلکی
۱۶	۶-۲-۲- کارل گوستاو یونگ
۱۷	۷-۲-۲- ویلیام دوتی
۱۷	۳-۲- چرایی (پیدایش) اسطوره
۱۸	۴-۲- کارکردهای اسطوره
۲۰	۵-۲- زمان و مکان در اسطوره
۲۱	۶-۲- اسطوره و هنر
۲۳	۷-۲- دین و اسطوره
۲۵	۸-۲- اسطوره و نماد
۲۶	۹-۲- حیوانات ترکیبی

۳۴ فصل سوم: نمادپردازی.....
۳۵ ۱-۳- تعریف نماد.....
۴۰ ۲-۳- ویژگی‌های نماد.....
۴۴ ۳-۳- انواع نماد.....
۴۵ ۴-۳- تفسیر نماد.....
۴۶ ۵-۳- نماد و تمثیل.....
۴۷ ۶-۳- نماد و نشانه و تفاوت آن‌ها.....
۴۹ ۷-۳- نمادگرایی به‌عنوان یک مکتب.....
۵۱ ۸-۳- جریان‌های رمزشناسی.....
۵۱ ۹-۳- نماد و جامعه‌شناسی.....
۵۳ ۱۰-۳- نمادپردازی در هنر ایران.....
۵۴ ۱۱-۳- رمز و نماد در ادبیات فارسی.....
۵۸ فصل چهارم: معراج حضرت پیامبر.....
۵۹ ۱-۴- داستان معراج.....
۷۰ ۲-۴- واژه‌شناسی معراج و اسری.....
۷۲ ۳-۴- هدف از معراج.....
۷۲ ۴-۴- دلایل قرآنی بر وقوع معراج.....
۷۴ ۵-۴- دلایل روایی و عقلی بر وقوع معراج.....
۷۴ ۶-۴- معراج پیامبر جسمانی بود یا روحانی.....
۷۵ ۷-۴- تعداد معراج‌های پیامبر.....
۷۶ ۸-۴- زمان و مکان معراج.....
۷۸ ۹-۴- وسیله‌ی سفر معراج.....
۷۸ ۱-۹-۴- چیزی شبیه لانه‌ی پرنده.....
۷۸ ۲-۹-۴- رُرف.....
۷۹ ۳-۹-۴- بُراق.....
۸۰ ۱-۳-۹-۴- براق در روایات.....
۸۳ ۲-۳-۹-۴- براق در ادبیات فارسی.....
۸۴ ۱۰-۴- معراج در مذاهب و ملل دیگر.....
۸۸ ۱۱-۴- معراج در تفسیرهای قرآن.....
۸۸ ۱-۱۱-۴- معراج در تفسیرالمیزان.....
۸۹ ۲-۱۱-۴- معراج در تفسیر نمونه.....
۸۹ ۳-۱۱-۴- معراج در تفسیر کشف‌الاسرار.....
۹۱ ۱۲-۴- معراج از دیدگاه حکیمان اسلامی.....
۹۱ ۱-۱۲-۴- ابن‌سینا و تفسیر معراج.....
۹۴ ۲-۱۲-۴- ابن‌عربی و تفسیر معراج.....
۹۵ ۳-۱۲-۴- مولانا جلال‌الدین و معراج.....
۹۹ ۱۳-۴- معراج در ادبیات فارسی.....

۱۰۸ ۱۴-۴ معراج در ادبیات غرب.....
۱۰۹ ۱۵-۴ نمونه‌ای از معراج در اساطیر ایران.....
۱۱۵ فصل پنجم: نماد براق در مکتب‌های هرات و تبریز(۲).....
۱۱۶ ۱-۵ - مرووری بر نگارگری ایرانی.....
۱۲۳ ۲-۵ - هم‌نشینی نقاشی و ادبیات.....
۱۲۶ ۳-۵ - منابع مورد استفاده‌ی نگارگر.....
۱۲۸ ۴-۵ - نگارگری دوره‌ی تیموری.....
۱۳۰ ۱-۴-۵ - شاهکار کارگاه هنری هرات.....
۱۳۶ ۲-۴-۵ - خمسه‌ی نظامی امیرعلی فارسی برلاس.....
۱۳۸ ۳-۴-۵ - اثر شاه‌مظفر سیاه‌قلم.....
۱۴۱ ۵-۵ - نگارگری تبریز(۲).....
۱۴۲ ۱-۵-۵ - خمسه نظامی.....
۱۴۴ ۲-۵-۵ - نگاره‌ی معراج سلطان محمد.....
۱۴۸ ۳-۵-۵ - هفت‌اورنگ جامی.....
۱۵۰ ۶-۵ - جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.....
۱۵۳ فهرست منابع.....

فهرست شکل ها

عنوان شکل

- شکل ۱-۹-۲- سنتور شیرون به آشیل تعلیم می‌دهد (گرانته؛ ۱۳۸۴: ۵۲۲).
- شکل ۲-۹-۲- سنتورها به هنگام نبرد (Cotterel; 2005: 61).
- شکل ۳-۹-۲- حیوان ترکیبی سنتور. اثر مهر استوانه‌ای کاسی، قرن چهاردهم قبل از میلاد (مجیدزاده؛ ۱۳۸۰: ۱۴۳).
- شکل ۴-۹-۲- براق با نیم‌تنه‌ی انسانی، شباهت این براق با سنتور، تأثیر عناصر بیزانسی در هنر دوران ایلخانی را نشان می‌دهد. جامع‌التواریخ خواجه‌رشیدالدین، ۷۰۶هـ. دانشگاه ادینبورگ (صدری؛ ۱۳۸۴).
- شکل ۵-۹-۲- صورت فلکی قنطورس (سنتور) و اسد، عجایب‌المخلوقات قزوینی، مکتب بغداد، سده‌ی هشتم، آکادمی علوم لنینگراد (پوپ؛ ۱۳۷۸: ۴۱۸).
- شکل ۶-۹-۲- حیوان ترکیبی شیمرا، ترکیب‌شده از شیر، بز و مار (گاردنر؛ ۱۳۷۹: ۱۷۵).
- شکل ۷-۹-۲- تسنوس هنگام حمله به حیوان ترکیبی مینوتور. نقاشی روی سفال (گرانته؛ ۱۳۸۴: ۵۳۲).
- شکل ۸-۹-۲- موجود ترکیبی هارپی، پرندگانی با سر زن (Cotterel; 2005: 61).
- شکل ۹-۹-۲- ادیسه و سیرن‌ها. سده‌ی ۵ م (ژیران؛ ۱۳۸۴: ۳۱۷).
- شکل ۱۰-۹-۲- کلودیون، ساتیر و کاهنه‌ی باکوس، موزه متروپولیتن نیویورک (جنسن؛ ۱۳۷۹: ۴۴۱).
- شکل ۱۱-۹-۲- حیوان ترکیبی شبیه براق، اثر مهرهای استوانه‌ای آشور میانی (مجیدزاده؛ ۱۳۸۰: ۱۷۴).
- شکل ۱۲-۹-۲- ابوالهول مصری در نقش نگهبان، با سر قوچ (فون دنیکن؛ ۱۳۷۵: ۸۵).
- شکل ۱۳-۹-۲- ابوالهول شهر طیوه از ادیپوس سؤال می‌پرسد (گرانته؛ ۱۳۸۴: ۵۲۷).
- شکل ۱۴-۹-۲- مجسمه‌ی ابوالهول با سر زن، معبد دلفی (فون دنیکن؛ ۱۳۷۵: ۷۵).
- شکل ۱۵-۹-۲- گردنبند با تزئینات حیوانات ترکیبی مانند ابوالهول و لاماسو، زیویه (محمدی؛ ۱۳۷۸: ۱۳۷۸).

(۱۶).

شکل ۲-۹-۱۶- براق، مرکب حضرت پیامبر در شب معراج. معراج‌نامه‌ی شاهرخی، ۸۴۰ هـ. (سگای؛ ۱۳۸۵: ۱۱۶).

شکل ۲-۹-۱۷- نقش برجسته‌ی ایمدوگود با دو گوزن. دوران سوم سلسله‌های قدیم، موزه‌ی بریتانیا (مجیدزاده؛ ۱۳۸۰: ۱۹۴).

شکل ۲-۹-۱۸- تصویر گریفین یا شیر-دال. اثر مهرهای استوانه‌ای آشور میانی (مجیدزاده؛ ۱۳۸۰: ۱۵۸).
شکل ۲-۹-۱۹- گارودا، مرکب ویشنو -خدای هندی- و موجودی الهی که از نظر کارکرد با براق یکی دانسته شده است (Cotterel; 2005: 367).

شکل ۲-۹-۲۰- پگاسوس اسب بالدارِ بلرفون قهرمان یونانی (Cotterel; 2005: 73).

شکل ۲-۹-۲۱- لاماسو با گاو-مرد بالدار، سنگ مرمر، خورس‌آباد آشور میانی. موزه‌ی لوور پاریس (مجیدزاده؛ ۱۳۸۰: ۵۰۴).

شکل ۲-۹-۲۲- نقش سیمرغ ساسانی بر بشقاب نقره‌ای، دوره‌ساسانی (www.wikipedia.com).
تصویر ۲-۹-۲۳- معراج حضرت پیامبر، براق با دم طاوس، متأثر از سیمرغ ساسانی، دوره‌ی قاجار (Cotterel; 2005: 272).

شکل ۴-۱-۱- نزول جبرئیل بر پیامبر، معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۳۶).

شکل ۴-۱-۲- سه فرشته، سه جام شیر و شراب و عسل به حضرت پیامبر تعارف می‌کنند.
معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۹۶).

شکل ۴-۱-۳- ورود حضرت پیامبر به مسجد مقدس اورشلیم. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۴۰).
شکل ۴-۱-۴- نیایش و نماز پیامبران به امامت حضرت پیامبر. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۴۱).

شکل ۴-۱-۵- دیدار حضرت پیامبر از خروس سفید. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۴۹).

شکل ۴-۱-۶- دیدار حضرت پیامبر با ملک الموت. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۵۶).

شکل ۴-۱-۷- فرشته‌ی نیمه‌برف - نیمه‌آتش. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۵۲).

شکل ۴-۱-۸- درگاه دوزخ و مالک، خازن دوزخ. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۱۲۵).

شکل ۴-۱-۹- بخش بالایی: سوگندخوران به دروغ، بخش پایینی: کیفر سرپیچی از دستورات خداوند.

معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۱۴۹).

شکل ۴-۱-۱۰- ورود به بهشت. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۱۱۶).

شکل ۴-۱-۱۱- گذر حضرت پیامبر از درخت سدره المنتهی، حد نهایت مقام فرشتگان. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۹۳).

شکل ۴-۱-۱۲- ظاهرشدن جبرئیل در اندازه‌ی خود. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۹۷).

شکل ۴-۱-۱۳- دیدار حضرت پیامبر از هفتاد هزار پرده‌ی نور که توسط هفت گروه فرشته نگهبانی می‌شوند. معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۱۰۵).

شکل ۴-۱-۱۵- جبرئیل، بیت المقدس را برابر چشمان حضرت پیامبر ظاهر می‌کند تا منکران را جواب گوید. معراج‌نامه‌ی ایلخانی، نگارگری از احمد موسی (Simis; 2002: 148).

شکل ۵-۱-۱- بخشی از دیوارنگاره: حماسه رستم، پنجیکنت، سده هفتم م. (پاکباز؛ ۱۳۷۹: ۳۳).

شکل ۵-۱-۲- نگاره‌ی جداشده از یک کتاب مانوی: نوازندگان، تورفان سده‌ی هشت م. (پاکباز؛ ۱۳۷۹: ۴۷).

شکل ۵-۱-۳- دیوارنگاره: شکارگر قوش به دست. نیشابور، سده‌ی چهارم هـ. (پاکباز؛ ۱۳۷۹: ۵۲).

شکل ۵-۱-۴- طرحی از صف ملازمان. لشکری‌بازار، افغانستان. سده‌ی پنجم هـ. (گراپر؛ ۱۳۸۳: ۲۸).

شکل ۵-۱-۵- معانقه‌ی ورقه و گلشا، استانبول. حدود ۵۹۶ هـ. (گراپر؛ ۱۳۸۳: ۴۵).

شکل ۵-۱-۶- مادیان و اسب نر: منافع‌الحيوان. نیویورک. حدود ۶۸۷ هـ (گراپر؛ ۱۳۸۲: ۴۹).

شکل ۵-۱-۷- براق با نیم‌تنه‌ی انسانی، جامع‌التواریخ رشیدالدین، ۷۰۶ هـ. دانشگاه ادینبورگ (صدری؛ ۱۳۸۴).

شکل ۵-۱-۸- سوگ اسکندر کبیر، از شاهنامه‌ی بزرگ، حدود ۷۳۶-۷۳۵ هـ. واشنگتن (گراپر؛ ۱۳۸۳: ۵۱).

شکل ۵-۱-۹- تقدیم جام توسط فرشتگان به حضرت پیامبر، معراج‌نامه‌ی ایلخانی، نیمه اول قرن ۸ هـ توپکایی استانبول. براق در پایین سمت چپ نگاره دیده می‌شود (Simis; 2002: 147).

شکل ۵-۱-۱۰- حضرت پیامبر و جبرئیل در برابر فرشته‌ی عظیم‌الجثه، معراج‌نامه‌ی ایلخانی، نیمه اول قرن ۸ هـ توپکایی استانبول (صدری؛ ۱۳۸۴: -).

شکل ۵-۱-۱۱. جبرئیل پیغمبر را به دوش می‌برد، فرشتگان تسبیح می‌گویند، معراج‌نامه‌ی ایلخانی

(Simis; 2002: 146).

- شکل ۵-۱-۱۲. پیامبر و جبرئیل از روی دریای اخضر می‌گذرند. معراج‌نامه‌ی ایلخانی (صدری؛ ۱۳۸۴: -).
- شکل ۵-۳-۱. سفالینه‌ی منقوش (مینایی)، شاه و درباریان، حیواناتی ترکیبی بالدار با سر زن شبیه براق در حاشیه تکرار شده‌اند، ری، اوایل سده‌ی هفتم هجری (پاکباز؛ ۱۳۷۹: ۳۶).
- شکل ۵-۴-۱. معتصم آخرین خلیفه‌ی عباسی، مجمع‌التواریخ حافظ‌ابرو، هرات ۸۲۸هـ.، ژنو (آژند؛ ۱۳۸۷: ۱۳۸).
- شکل ۵-۴-۲. دیدار گلناز با اردشیر، شاهنامه‌ی بایسنقری، هرات، ۸۳۳هـ.، کاخ گلستان، تهران (آژند؛ ۱۳۸۷: ۱۵۱).
- شکل ۵-۴-۳. نجات بیژن از چاه توسط رستم، شاهنامه‌ی محمد جوکی، هرات، ۸۴۳هـ.، لندن (آژند؛ ۱۳۸۷: ۱۷۱).
- شکل ۵-۴-۴. حمله‌ی شیر به گاو، کلیله و دمنه ابوالمعالی نصرالله، هرات، ۸۳۳هـ.، توپ‌قاپی استانبول (آژند؛ ۱۳۸۷: ۱۵۶).
- شکل ۵-۳-۵. نگاه کردن همای به تصویر همایون، همای و همایون خواجه‌ی کرمانی، هرات، ۸۳۱هـ. وین (آژند؛ ۱۳۸۷: ۷۶).
- شکل ۵-۴-۶. حضرت پیامبر سوار بر براق، در راه اورشلیم، فرشتگان حضرت را احاطه کرده‌اند، معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۳۸).
- شکل ۵-۴-۷. ورود به بهشت، براق در کنار حضرت پیامبر و جبرئیل ایستاده است، معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۱۱۶).
- شکل ۵-۴-۸. در نیمی از تصاویر معراج‌نامه‌ی شاهرخی بالی کوچک از زیر ساق براق بیرون زده است. جزئی از اثر (سگای؛ ۱۳۸۵: ۸۸).
- شکل ۵-۴-۹. پاهای براق از پاهای شتر و ترکیب یافته است، معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: ۱۱۷).
- شکل ۵-۴-۱۰. نمونه‌های از ترسیم پای براق در معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: -).
- شکل ۵-۴-۱۱. نمونه‌هایی از قرارگیری دم براق در معراج‌نامه‌ی شاهرخی (سگای؛ ۱۳۸۵: -).
- شکل ۵-۴-۱۲. چهره‌های متفاوت براق، با کلاه‌های گوناگون در نگاره‌های معراج‌نامه‌ی شاهرخی.

چهره‌ها احوال گوناگون عاطفی-روانی را نشان می‌دهد. (سگای؛ ۱۳۸۵).

شکل ۵-۴-۱۳. شیوهی تجسمی براق از اسب مایه می‌گیرد و نسبت حضرت پیامبر با براق، از نسبت اسب و سوار پیروی می‌کند. (سگای؛ ۱۳۸۵).

شکل ۵-۴-۱۴. پیر احمد باغشمالی. دیدن اسکندر پریان دریایی را در ساحل، حدود ۱۴۰۵م. جنوا. میان این پریان و براق در معراج‌نامه‌ی شاهرخی شباهت بسیاری مشاهده می‌کنیم. (کن‌بای؛ ۱۳۷۷: ۱۱۲).

شکل ۵-۴-۱. معراج حضرت پیامبر، خمسه‌ی نظامی، هرات، ۹۰۰هـ. منسوب به عبدالرزاق. موزه‌ی بریتانیا، لندن (آژند؛ ۱۳۸۷: ۲۰۸).

شکل ۵-۴-۱. معراج حضرت پیامبر، کار شاه‌مظفر سیاه‌قلم، مکتب هرات، مرقع بهرام‌میرزا، توپ‌قاپی سرای استانبول (بینیون؛ ۱۳۶۷).

شکل ۵-۵-۱. خودکشی شیرین، خمسه‌ی نظامی، تبریز، حدود ۹۱۰هـ. مجموعه‌ی کی‌یر (آژند؛ ۱۳۸۴: ۲۲).

شکل ۵-۵-۲. معراج پیامبر، خمسه‌ی نظامی، حدود ۹۱۰هـ، مجموعه‌ی کی‌یر، لندن، فضایی آکنده از سرور و شادی (Simis; 2002: 151).

شکل ۵-۵-۱. سلطان‌محمد: بارگاه کیومرث، شاهنامه‌ی تهماسبی (آژند؛ ۱۳۸۴: ۱۴۲).

شکل ۵-۵-۲. سلطان‌محمد: معراج پیامبر، خمسه تهماسبی، نگاره، عروج معنوی را به تمام معنا به تصویر کشیده است. (Simis; 2002: 153).

شکل ۵-۵-۱. معراج پیامبر، هفت‌اورنگ جامی، مکتب تبریز ۷۲-۹۶۳هـ. گالری فریر، واشنگتن (آژند؛ ۱۳۸۴: ۲۱۸).

شکل ۵-۵-۲. براق در نگاره‌ی معراج پیامبر، هفت‌اورنگ جامی، بخش از تصویر (آژند؛ ۱۳۸۴: ۲۱۸).

فصل اول

مقدمه

۱-۱- مقدمه:

نمادپردازی از مهم‌ترین ابزار بشر برای بیان عواطف و احساساتش، از آغاز تاکنون بوده است. انسان به تعبیری، موجودی نمادیاب، نمادساز و نمادپرور است. فرهنگ، نظامی است نسبتاً منسجم، متشکل از اجزای مادی و غیرمادی. نمادها و اسطوره‌ها، در شمار اجزای غیرمادی فرهنگ به حساب می‌آیند و از راه‌های مختلف مانند حافظهٔ قومی یا حافظهٔ جمعی از نسلی به نسل دیگر انتقال یافته، موجب رشد و پیشرفت می‌شوند. نمادها، ریشه‌های ژرفی در ناخودآگاه انسان دارند و منشاء زندگی و تخیل او هستند.

اسطوره، رویکرد انسان‌های سپیده‌دم تاریخ به جهان هستی است. اسطوره، بیانی است نمادین؛ بنابر این نماد، زبان اسطوره است. اسطوره، بخشی از یک کُل به نام دین است. بخشی وسیع از نمادها، از طریق دین به ما رسیده است. از مهم‌ترین وقایع اسلامی، عروج حضرت پیامبر به آسمان‌ها و دیدار از ملکوت است. اسطوره بهترین گستره برای تبیین این سفر شگفت است.

معراج، داستان سفر معجزه‌آسای حضرت پیامبرست از مسجدالاحرام به مسجدالاقصی و از آنجا به آسمان‌ها و دیدار از ملکوت خداوند. داستان معراج، مملو از رمز و راز است.

این داستان همیشه مورد توجه پیروان حضرت به‌ویژه عارفان شاعر بوده و منبعی عظیم برای آفرینش آثار رمزپردازانه به‌شمار می‌رفته است. تعدد معراج‌نامه‌هایی که به صورت منظوم و منثور به زبان‌های فارسی، ترکی و عربی به نوشتار درآمده، گواه صادق ارج و اعتبار این واقعهٔ شگرف در میان مسلمانان است. نگارگری ایران، آثاری ارزشمند درباره‌ی معراج عرضه کرده است. به ویژه، معراج‌نامه‌ها و معراجیه‌هایی که در مکتب هرات و تبریز (۲)^۱ مصور شده‌اند، جزو شاهکارهای بی‌نظیر و ماندگار نگارگری ایران است. این آثار گران‌سنگ به نیکویی توانسته‌اند نمادهای داستان معراج را به تصویر درآورند و دیده‌ی تماشاگران را به عوالم خیال‌انگیز بگشایند.

براق، مرکب حضرت پیامبر در شب معراج از نمادهای مهم در فرهنگ اسلامی است که در نگارگری و ادبیات جلوه‌ای بارز دارد. هنرمندان نگارگر و شاعران، هریک به گونه‌ای این نماد را دیده و ترسیم یا تفسیر کرده‌اند. وجود نمادهای مشابه از نظر شکل ظاهر و کارکرد در فرهنگ‌های دیگر، بررسی این نماد را به موضوعی جذاب تبدیل کرده است.

^۱ - منظور از تبریز (۲) تبریز دوره‌ی صفوی است، در برابر تبریز (۱) که به دوران ترکمانان و ایلخانان مربوط می‌شود.

۱-۱-۱- تعریف مسئله و بیان سؤال‌های اصلی پژوهش:

تجربه‌ی شگفت‌انگیز معراج از برجسته‌ترین قسمت‌های زندگی حضرت پیامبر است که از زمان وقوع تا دوره‌های بعد تاریخ اسلام همواره مورد توجه عموم مسلمانان بوده است؛ فیلسوفان و متکلمان اسلامی در مورد چگونگی آن، بحث‌ها کرده، تأویل‌ها و تفسیرهای مختلف ارائه داده‌اند. عارفان نیز - از منظر خویش - علاوه بر تأویل و رمزگشایی از آن واقعه‌ی شگفت‌انگیز، برنامه‌ای برای سیر و سلوک استخراج کرده، مسلمانان را توصیه کرده‌اند تا در پی حضرت رسول به معراج برآیند. شاعران بلندمرتبه‌ی پارسی‌گو چون سنایی غزنوی، خاقانی شروانی، عطار نیشابوری، نظامی گنجوی و عبدالرحمن جامی با ظرافتی ویژه، این سفر اعجاب‌انگیز را به رشته‌ی نظم کشیده‌اند.

وجود معراج‌نامه‌های متعدد منشور نیز گواهی صادق بر گرمی‌داشتن این واقعه‌ی امیدبخش زندگی حضرت پیامبر، توسط پیروان ایشان است. همه‌ی این‌ها که ذکر شد، نشان‌دهنده‌ی تأثیر عمیق معراج بر فرهنگ ایرانی است. نمود آشکار این تأثیر را در نگارگری ایرانی می‌توان مشاهده کرد. با تماشای نگاره‌های معراج به شبکه‌ای وسیع از نمادها بر می‌خوریم که براق، مرکب حضرت پیامبر در این سفر شگفت‌انگیز یکی از مهم‌ترین آنهاست.

شکل براق، ترکیبی از چند حیوان با صورت انسانی است. تأمل در اطوار بازنمایی این حیوان در دو دوره‌ی پرشکوه نگارگری ایران - مکتب هرات و تبریز (۲) - و از طرفی، وجود تشابه در شکل ظاهری و کارکرد، میان این نماد با حیواناتی ترکیبی در فرهنگ‌های پیشین جهان، پرسش‌هایی را پیش می‌کشد که مهم‌ترین آنها از این قرار است:

-چه ارتباطی میان نماد براق در فرهنگ اسلامی، با نمادهای مشابه در فرهنگ‌های دیگر می‌توان برقرار کرد؟

-هنرمند مکتب هرات و تبریز (۲) برای آفرینش تصویر براق، از چه منابع کتبی، شفاهی و تصویری بهره برده است؟

-هنرمند دوره‌های مذکور برای تصویرکردن براق، از چه شیوه‌های تجسمی پیروی کرده است؟

۱-۱-۲- اهمیت و ضرورت انجام پژوهش:

برخورداری و یاری‌گرفتن از تجربه‌های نیاکان و بنا کردن ساختمان اندیشه بر پایه‌ی تفکر ایشان، تأثیر به‌سزایی در استحکام، استواری و رشد روزافزون اندیشه‌های ما دارد. از مهم‌ترین میراث‌های به‌جا مانده از اندیشه‌های نیاکانمان، مجموعه‌ای گسترده و ارزشمند از نمادها در قالب آثار هنری است. ذهنیت نمادپرداز نیاکان ما مدام در حال ساختن و پروراندن نمادها بوده است؛ نمادها جزئی از زندگی آنان بوده و ایشان با نمادها زندگی می‌کرده‌اند و این نمادها در شئون مختلف فرهنگ ایشان جلوه‌ای بارز داشته است. هنر و ادبیات از مهم‌ترین جلوه‌گاه نمادها هستند و با نظاره‌ی این دو، تأثیر ژرف نمادها را بر زندگی گذشتگان می‌بینیم. به نوشتار و تصویر درآمدن، دو عامل بسیار مهم برای ثبت و نگهداری این نمادها بوده و هست. گرچه در تفسیر این نمادها اختلافاتی به چشم می‌خورد، همین برخورداری از شکل و صورت نمادها موهبت بزرگی است؛ زیرا چه بسیار نمادها بوده‌اند که چون ثبت نشدند، در کوران حوادث به دست فراموشی سپرده شدند.

با برآمدن دنیای تکنولوژیک جدید و هجوم دستاوردهای فکری نو و متعاقب آن تغییر نگرش افراد، شاهد بی‌مهری به میراث ارزشمند نیاکانمان هستیم. در نتیجه بسیاری از عناصر فرهنگی به‌دست فراموشی سپرده می‌شوند. مطالعه‌ی نمادهای فرهنگی ایرانی که در هنر و ادبیات آن، متجلی شده است، راهی نیکو برای شناخت عمیق‌تر فرهنگ و هنر این مرز و بوم است. ترسیم خط تداوم فرهنگ یک قوم و نمایش ارتباط یک فرهنگ با فرهنگ‌های مختلف، مطالعه‌ی تداوم نمادهای باستانی در فرهنگ‌های نوظهور و به‌صحنه‌آوردن دوباره‌ی آنها، راه را برای بروز خلاقیت‌های هنری می‌گشاید و ایجاد مفاهیم نوین بر پایه‌ی دستاوردهای گذشتگان را میسر می‌سازد. نگارگری ایرانی، مملو از نمادهایی است که ریشه در فرهنگ ایرانی-اسلامی دارد. شناخت سنت‌های تصویرگری ایرانی و منابع مورد الهام هنرمند گذشته، برای آفرینش‌های نوین هنری، از مسائل ضروری جامعه‌ی هنری امروز است.

۱-۱-۳- فرضیه‌های پژوهش:

-نماد بُراق در فرهنگ اسلامی، متأثر از حیوانات ترکیبی در اساطیر فرهنگ‌های دیگری چون ایران، مصر و یونان است.

- هنرمند برای آفرینش براق، از منابع مکتوب مانند روایات و احادیث دینی، ادبیات و منابع تصویری موجود از نگارگری الهام گرفته است. خلاقیت‌های هنری هنرمند هم در این آفرینش نقش دارد و به‌جاست در نظر آورده شود.

- اسب در نگارگری ایرانی، بسیار مورد توجه است و در حالت‌های متنوعی نمایش داده شده است. البته اهمیت اسب، به ارزشی باز می‌گردد که در ایران، از دیرباز، برای این حیوان کارآمد و خوش‌ترکیب، قائل بوده‌اند. بنابر این هنرمند برای بازنمایی براق مرکب پیامبر، در کلیات از شیوه‌ی بازنمایی اسب بهره‌جسته است و برای نشان دادن جزئیات از منابع موجود استفاده کرده است.

۱-۱-۴- هدف‌های پژوهش:

- شناخت و معرفی منابعی که در فرآیند آفرینش نماد براق، الهام‌بخش هنرمند نگارگر دوران تیموری و صفوی بوده است.

- پی‌بردن به روابطی که میان براق در فرهنگ اسلامی و حیوانات ترکیبی در اساطیر فرهنگ‌های دیگر برقرار است.

- بررسی براق در نگاره‌های معراج مکتب‌های هرات و تبریز (۲) و مطالعه‌ی تطبیقی نماد براق در نگاره‌هایی که از این دوران به‌جا مانده است.

۱-۱-۵- چه کاربردهایی از انجام این تحقیق متصور است؟

این پژوهش یکی از نمادهای مهم در نگارگری ایرانی را مورد مذاقه قرار می‌دهد که ریشه در گذشته‌های دور دارد و بار دیگر به عنوان نماد مرکب حضرت پیامبر اسلام ظهور می‌کند که تاکنون به زندگی خود ادامه داده است. این پژوهش برای پژوهندگان دین، ادبیات، مردم‌شناسی، اسطوره و حوزه‌های نظری هنر مانند حکمت و فلسفه‌ی هنر سودمند است. نتایج این پژوهش می‌تواند در ایجاد زمینه و انگیزه برای آفرینش آثار نمادپردازانه، مورد استفاده‌ی هنرمندان نقاش، گرافیست و سینما و انیمیشن‌ساز و غیره قرار گیرد. هنرمندان می‌توانند با شناخت نمادهای به کار رفته در میراث هنری و الهام از آنها دست به آفرینش‌های بدیع بزنند.

۱-۱-۶- نهادها یا مؤسساتی که می‌توانند از نتایج پایان‌نامه استفاده کنند:

- دانشگاه‌های هنر: رشته‌های نقاشی، گرافیک، انیمیشن، سینما، فلسفه و حکمت هنر و پژوهش هنر
- دانشکده‌های ادبیات، مردم‌شناسی
- سازمان میراث فرهنگی
- فرهنگستان هنر

۱-۱-۷- پیشینه‌ی تحقیق:

در سال ۱۳۷۷ آقای بهنام کامرانی مقطع کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر از پایان‌نامه‌ی خود، با عنوان **"رمزشناسی معراج"** - که به راهنمایی خانم دکتر ژاله آموزگار بوده- در دانشگاه هنر دفاع کرده‌اند. وی در این پایان‌نامه، نخست معنای رمز و رمز تصویری را بیان می‌کند و سپس به دیرینه‌شناسی عروج می‌پردازد. وی عروج را در فرهنگ‌های کهن ایران مورد بررسی قرار داده، نقش‌های مرتبط با آن را مطالعه می‌کند و پس از این، معراج حضرت پیامبر(ص) و مراحل این سفر استثنایی را با عنایت به دریافت‌های عارفان شاعر و رموز رازدانان مسلمان بررسی می‌کند. ایشان در این رهگذر، به نمونه‌های تصویری معراج اشاره می‌کند.

پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته پژوهش هنر، با نام **"بررسی تحلیلی و تصویری معراج نامه‌های دوره‌ی ایلخانی و تیموری"** به راهنمایی استاد مهدی حسینی، توسط خانم یگانه صدری، در سال ۱۳۸۴ در دانشگاه هنر دفاع شده است. ایشان تحقیق خود را با مبحثی درباره‌ی چیستی اسطوره آغاز می‌کند. وی اسطوره را بهترین گستره برای بررسی رویداد شگرف و خارق‌العاده‌ی معراج می‌داند. وی در بخش دیگر دیدگاه حکمای اسلامی در باب معراج و تأثیر معراج بر ادبیات کهن و نو را بررسی می‌کند. در بخش بعدی مطالبی در باب نگارگری دوره ایلخانی و تأثیر آن بر نگارگری تیموری در خلق معراج‌نامه شاه‌رخ‌ی بیان می‌کند.

۸-۱- نوآوری طرح در چیست؟

این پژوهش، به مطالعه‌ی یک نماد می‌پردازد که از دوران اساطیری ریشه می‌گیرد و پس از دوران‌هایی که پس پشت می‌نهد، سرنوشت او با یکی از بزرگ‌ترین واقعه‌های فرهنگ اسلامی پیوند می‌خورد و در قالب مرکب پیامبر اسلام (ص) در سفر شگرف معراج تداومی جاودانه می‌یابد. از این طریق پا به قلمرو ادبیات و نگارگری ایرانی می‌گذارد و منشاء ایجاد مفاهیم نمادین ژرفی در هر دو حوزه‌ی مذکور می‌شود. افزون بر این، منابع مورد استفاده‌ی هنرمند مکتب هرات و تبریز (۲) در آفرینش این نماد و شیوه‌های تصویرگری آن مورد بحث قرار می‌گیرد. در آخر مقایسه‌ای بین این نماد براق در این دو دوره صورت می‌گیرد. این پژوهش، حرکتی نو و بدیع است که می‌تواند در مورد دیگر نمادها نیز به مورد اجرا گذارده شود.

۹-۱- روش انجام پژوهش:

روش این تحقیق بر مبنای مطالعه‌ی کتابخانه‌ای و در زمینه‌های تاریخی، دینی، ادبی، هنری، جامعه‌شناسی، اساطیر و نمادپردازی خواهد بود. جامعه‌ی آماری این پژوهش، شامل نگاره‌های معراج بازمانده از مکتب‌های نگارگری هرات و تبریز (۲) و نمونه‌ها از معراج‌نامه‌ها و معراجیه‌های مصور در این دو مکتب گرفته شده است. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات، از این قرار است که به‌صورت توصیفی به تحلیل موضوع پرداخته و با ارائه نمونه‌هایی در ارتباط با موضوع، پژوهش صورت خواهد گرفت. بخشی از پژوهش به مطالعه‌ی تطبیقی نماد براق در نگاره‌های دو مکتب اختصاص می‌یابد.